

Islamic Maaref University

Scientific Journal Commentary Studies

Vol. 16, Spring 2025, No. 61

Reviewing the verse of “Ma’aazallah ennahu Rabbi (Allah forbid! indeed He is my Lord)”

Hamid Naderi Ghahfarakhi ¹

1. Assistant Professor of Islamic Education Department of
Shahrekord University, Shahrekord, Iran.
hamid.naderi@sku.ac.ir

Abstract Info	Abstract
Article Type: Research Article Date of receive: 2024/9/18 Date of revision: 2024/12/9 Date of acceptance: 2024/12/22	Some commentators introduce the referent of the pronoun “innahu” in the verse “May Allah forbid; indeed, my Lord made my abode good” as “Aziz Misr” and others as “Allah”. But others consider both of them as the referent of this pronoun, either possibly or definitely. Presenting realistic analyses of the character of Yusuf (AS) as the speaker of this paragraph, rereading and evaluating the views of commentators in this field and discovering their strong and ambiguous points, clarifies the necessity of examining these three approaches. A critical examination of these three views and an analysis of the verse in question shows that all of them have serious challenges, such as the generality of the arguments and the lack of attention to the evidence in Surah Yusuf. This is while, based on new evidence from this same surah, the pronoun in question can be referred only to "Allah". The most important evidence in this regard is that according to the evidence, Joseph (AS) was the slave of Aziz's wife, not Aziz himself; therefore, Aziz Misr's being a "Lord" when he uttered this sentence and as a result, the pronoun "Innahu" returned to him is ruled out.
Keywords	Verse 23 of Joseph, Joseph's slavery, the instance of "My Lord" in verse 23 of Joseph, the beliefs of Aziz Misr's wife.
Cite this article:	Naderi Ghahfarakhi, Hamid (2025). Reviewing the verse of “Ma’aazallah ennahu Rabbi (Allah forbid! indeed He is my Lord)”. <i>Scientific Journal Commentary Studies</i> . 16 (1). 15-38. DOI: 10.22034/16.61.9
DOI:	https://doi.org/10.22034/16.61.9
Publisher:	Islamic Maaref University, Qom, Iran.

Introduction

According to the verse 23 of Surah al -Yusuf, after the request of wife of 'Aziz (Dear) of Egypt, Yusuf (AS) said: "Allah forbid! indeed He is my Lord who made good abode for me". It is not clear that what is the reference of pronoun in this verse precisely; Therefore, at least three references have been mentioned for it: Aziz (Dear) of Egypt, Allah; Both of them in possibly or definitely. Despite the reference examination of this pronoun in numerous works, there are still shortcomings; Because, firstly: The argument of some sources is often, general ones that certainly cannot do anything in this regard; Secondly: all the evidences and contexts have been not used as documents. Accordingly, "realistic analytical presentation of the personality of Yusuf (AS) as the speaker of this verse" and "reviewing and evaluating the commentators' view in this field and discovering their strengths and vague" make clear the necessity of examining these different views and providing new arguments for understanding the verse.

Methodology

Critical examination of the commentators' view and analysis of the verse in question shows that there are contexts in Surah Yusuf that the reference of pronoun "indeed he" could easily be referred to "Allah". Most of these evidences are not considered in interpretations and articles. To prove this hypothesis, "effective components in analyzing this verse" must be extracted and put together with each other.

Discussion

The most important components in the analysis of the verse under discussion are:

A: Yusuf's slavery. According to the commentators who made the pronoun "indeed he" to Allah, Yusuf (AS) was never the slave of Aziz of Egypt; Therefore, using the word "lord" for him is not appropriate. The opposite group believes that he was slave of Aziz; Hence, he is the "lord" of Yusuf (AS) literally (the owner of the authority). In examining these two views, it should be said: According to verse 30 of Surah Yusuf and the silence of Allah when quoting this verse, he was the slave of the wife of Aziz of Egypt not the slave of Aziz (himself): "Aziz's wife is asking of her slave-boy an ill-deed."

In this verse "Fataa" means "slave" and connection of the pronoun "her" to it indicates the ownership of the Aziz's wife over the Yusuf (AS) and the lack of being as her adoption.

References

A) Books

- **The Holy Quran.**
- Abū Ḥayyān, Muḥammad. (1999). *Al-Baḥr al-Muḥīṭ fī al-Tafsīr (The Ocean in the Commentary)*. Beirut: Dār al-Fikr. (In Arabic)
- 'Ālūsī, Maḥmūd. (1994). *Rūḥ al-Ma'ānī fī Tafsīr al-Qur'ān al-'Aẓīm (The Spirit of the Meanings in the Commentary the Great Quran)*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyah. (In Arabic)
- Bahjatpūr, 'Abd al-Karīm. (2011). *Hamgām bā Wahy (Accompany with the Revelation)*. Qom: Tamhīd Institute.
- Bayḍāwī, 'Abd Allāh ibn 'Umar. (1997). *'Anwār al-Tanzīl wa-'Asrār al-Ta'wīl (The Lights of the Revelation and the Secrets of Interpretation)*. Beirut: Dār 'Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. (In Arabic)
- Bojnūrdī, Ḥasan. (1998). *Al-Qawā'id al-Fiqhīyah (Jurisprudential Rules)*. Qom: al-Hādī Publishing. (In Arabic)

- Darwīsh, Muḥyī al-Dīn. (1994). *’I’rāb al-Qur’ān wa-Bayānuhu (Diacritic of Quran and its Explanation)*. Syria: Dār al-’Irshād. (In Arabic)
- Dhī al-’Iṣba‘ al-’Adwānī. (1973). *Dīwān Dhī al-’Iṣba‘ al-’Adwānī (Poetical work of Dhī al-’Iṣba‘ al-’Adwānī)*. Researchers: ‘Abd al-Wahhāb Muḥammad ‘Alī al-’Adwānī wa Muḥammad Nāyif al-Dulaymī. Mosul: Maṭba‘at al-Jumhūr (The Jomhur Press). (In Arabic)
- Faḍl Allāh, Muḥammad Ḥusayn. (1998). *Tafsīr Min Waḥy al-Qur’ān (The Commentary “from the Revelation of Quran”)*. Beirut: Dār al-Malāk for Publishing and Distribution. (In Arabic)
- Farāhīdī, Khalīl ibn Aḥmad. (1989). *Kitāb al-’Ayn (The Book al-’Ayn)*. Qom: Hijrat Publishing. (In Arabic)
- Fayyūmī, Aḥmad. (1987). *al-Miṣbāḥ al-Munīr (The Illuminating Lamp)*. Beirut: Maktabat Lubnān. (In Arabic)
- Feyḍ Kāshānī, Muḥsin. (1994). *Tafsīr al-Ṣāfi (The Purer Commentary)*. Tehran: al-Ṣadr Publishing. (In Arabic)
- Ibn al-Athīr, Mubārak. (1988). *Al-Nihāyah fī Gharīb al-Ḥadīth wa-al-’Athar (The Ultimate in the Strange Hadith and Work)*. Qom: Ismaili Publications Institute. (In Arabic)
- Ibn ‘Āshūr, Muḥammad. (n.d.). *Al-Taḥrīr wa-al-Tanwīr (The Writing and Illuminating)*. Beirut: al-Tārīkh Institute. (In Arabic)
- Ibn Fāris, Aḥmad. (1983). *Mu‘jam Maqāyīs al-Lughah (The Dictionary of Standards of the word)*. Qom: Maktab al-’Ilām al-’Islāmī. (In Arabic)
- Jawharī, Ismā‘īl ibn Ḥammād. (1989). *Tāj al-Lughah wa-Ṣiḥāḥ al-’Arabīyah (The Crown of the Word and what is Correct in Arabic)*. Beirut: Dār al-’Ilm lil-Malāyīn. (In Arabic)
- Jurjānī, ‘Abd al-Qāhir. (1994). *Dalā’il al-’Ijāz fī ‘Ilm al-Ma‘ānī (The Proofs of the Miracle in the Science of Meanings)*. Beirut: Dār al-Ma‘rifah. (In Arabic)
- Makārim Shīrāzī, Nāṣir and his Colleagues. (1995). *Tafsīr-e Nemūnah (The Exemplary Commentary)*. Tehran: Dār al-Kutub al-’Islāmīyah.
- Mishkīnī, ‘Alī. (2002). *Tarjumah-e Qur’ān*. Qom: al-Hādī Publishing. (In Persian)
- Mudarrisī, Muḥammad Taqī. (1998). *Min Huda al-Qur’ān (From the Guidance of Quran)*. Tehran: Dār Muḥibbī al-Ḥusayn. (In Arabic)
- Mughnīyah, Muḥammad Jawād. (2003). *Tafsīr al-Kāshif (The Discoverer Commentary)*. Tehran: Dār al-Kutub al-’Islāmīyah. (In Arabic)
- Mūsawī Khū‘ī, Abū al-Qāsim. (1998). *Muḥāḍarāt fī ‘Uṣūl al-Fiqh (The Lectures in the Principles of Jurisprudence)*. Qom: Office of Islamic Publishing. (In Arabic)
- Muṣṭafawī, Ḥasan. (1986). *al-Taḥqīq fī Kalimāt al-Qur’ān (The Research in the Words of Quran)*. Tehran: Foundation of Translation and Publishing for the Book. (In Arabic)
- _____. (2001). *Tafsīr Rawshan*. Tehran: Book Publishing Center.
- Nīshābūrī, Muslim ibn Ḥajjāj. (1986). *al-Jāmi‘ al-Ṣaḥīḥ (The Comprehensive Correctness)*. Beirut: Dār al-Fikr. (In Arabic)
- Nīshābūrī, Nizām al-Dīn. (1995). *Tafsīr Gharīb al-Qur’ān wa Raghā’ib al-Furqān (The Commentary of the Stranges of Quran and the Favorites of the Criterion)*. Beirut: Dār al-Kutub al-’Ilmīyah. (In Arabic)
- *Old Testament*.
- Qāsimī, Muḥammad. (1997). *Maḥāsīn al-Ta’wīl (The Beauties of the Commentary)*. Beirut: Dār al-Kutub al-’Ilmīyah. (In Arabic)
- Qummī, ‘Alī ibn Ibrāhīm. (1984). *Tafsīr al-Qummī (Commentary of Qummi)*. Qom: Dār al-Kitāb. (In Arabic)

- Rāghib 'Iṣfahānī, Ḥusayn. (1991). *al-Mufradāt fī Gharīb al-Qur'ān (The Vocabulary in the Stranges of Quran)*. Damascus–Beirut: Dār al-'Ilm, al-Dār al-Shāmīyah. (In Arabic)
- Rāzī, Muḥammad. (1999). *Mafāṭīḥ al-Ghayb (The Keys of Unseen)*. Beirut: Dār 'Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. (In Arabic)
- Ṣadūq, Muḥammad. (1958). *'Uyūn 'Akhbār al-Riḍā (The Springs of the News of Reza (AS))*. Tehran: Jahān Publishing.
- Shawkānī, Muḥammad. (1993). *Faṭḥ al-Qadīr (The Victory of the Most Powerful)*. Damascus–Beirut: Dār Ibn Kathīr–Dār al-Kalīm al-Tayyib. (In Arabic)
- Suyūṭī, Jalāl al-Dīn. (1974). *Al-'Itqān fī 'Ulūm al-Qur'ān (The Firmness in the Sciences of Quran)*. Cairo: al-Hay'ah al-Miṣrīyah al-'Āmmah lil-Kitāb. (In Arabic)
- Ṭabāṭabā'ī, Muḥammad Ḥusayn. (2001). *Al-Mīzān fī Tafsīr al-Qur'ān (The Criterion in the Commentary of Quran)*. Tehran: Dār al-Kutub al-'Islāmīyah. (In Arabic)
- Ṭabrisī, Faḍl ibn Ḥasan. (1993). *Majma' al-Bayān fī Tafsīr al-Qur'ān (The Collection of the Expression in the Commentary of Quran)*. Tehran: Naṣīr Khusraw Publishing. (In Arabic)
- Zamakhsharī, Maḥmūd. (1979). *'Asās al-Balāghah (The Foundation of the Elegance)*. Beirut: Dār Ṣādir. (In Arabic)

B) Articles

- Ismā'īlī, Dāwūd, wa Ḥājī-Ismā'īlī, Muhammad Riḍā. (2018). Barresie Peyvast ya Gosaste Ma'naaei dar Tafseere Aayaate 50-54 Sureh Yusof (An Exegetic Study on Semantic Conjunction or Disjunction in the Verses 50 to 54 of the Yusuf (a)). *Scientific Journal Commentary Studies*, 9(2), 97-112. (In Persian)
- Rahbarī, Ḥasan. (2009). Yusof (a), Razm-Aazmaaye Ma'reke Nafs (Yūsuf (A.S.), a Warrior in the Arena of Battle against the Carnal Self). *Qur'anic Researches*, 15(2), 156-179. (In Persian)
- Sājidi, Akbar. (2018). Naqde Tarjomeha wa Tafaseere Aayeh "Ma'aazallah ennahu Rabbi ahsana Maswaaya" ba Takid bar Nazarieh Aayatollah Meshkini wa Ibn-'Aashhur (A Critical Study on the translations and interpretations of the verse: I seek refuge in Allah! Lo! He is my Lord, Who hath treated me honorably; (With an Emphasis on Ayatollah Meshkini and Ibn Ashour's Views). *Scientific Journal Commentary Studies*, 9(1), 63-80. (In Persian)

إعادة تبیین آية: «مَعَاذَ اللَّهِ إِنَّهُ رَبِّي أَحْسَنَ مَثْوَايَ»

حمید نادری قهفرخی^١

١. أستاذ مساعد، في قسم المعارف الإسلامية، جامعة شهرکرد، شهرکرد، إيران.

hamid.naderi@sku.ac.ir

ملخص البحث	معلومات المادة
يختلف المفسرون في تحديد مرجع الضمير «إنه» في الآية: «مَعَاذَ اللَّهِ إِنَّهُ رَبِّي أَحْسَنَ مَثْوَايَ»، فبعضهم يرجع الضمير إلى «عزيز مصر»، وبعضهم إلى «الله»، فيما يرى آخرون أن كلا المرجعين محتمل أو قطعي. تُبين دراسة شخصية يوسف ﷺ كمتمكلم في هذه الفقرة، وإعادة قراءة وتحليل آراء المفسرين، نقاط القوة والضعف في هذه التوجيهات الثلاثة، مما يبرز ضرورة التعمق في هذا الموضوع. يكشف النقد والتحليل أن جميع هذه الآراء تواجه تحديات كبيرة، مثل العمومية في الاستدلال وعدم مراعاة الدلائل السياقية الموجودة في سورة يوسف ﷺ. غير أن استناداً إلى أدلة جديدة من نفس السورة، يمكن حصر مرجع الضمير بـ «الله» فقط. ومن أهم الأدلة على ذلك أن يوسف ﷺ كان عبداً لزوجة العزيز لا للعزيز، وبالتالي لا يصح أن يكون العزيز ربّه في تلك اللحظة، مما ينفي رجوع الضمير إليه.	نوع المقال: بحث تاريخ الإستلام: ١٤٤٥/١١/٠١ تاريخ المراجعة: ١٤٤٦/٠٤/٠٦ تاريخ القبول: ١٤٤٦/٠٦/٢١
الضمير في القرآن، تفسير آية، سورة يوسف، مرجع الضمير، شخصية يوسف ﷺ، تحليل المفسرين.	الألفاظ المفتاحية
نادري قهفرخي، حميد (١٤٤٦). إعادة تبیین آية: «مَعَاذَ اللَّهِ إِنَّهُ رَبِّي أَحْسَنَ مَثْوَايَ». مجلة دراسات تفسيرية. ١٦ (١). ٣٨-١٥. DOI: 10.22034/16.61.9	الاقتباس:
https://doi.org/10.22034/16.61.9	رمز DOI:
جامعة المعارف الإسلامية، قم، ایران.	الناشر:

بازتبیین آیه «مَعَاذَ اللَّهِ إِنَّهُ رَبِّي أَحْسَنَ مَثْوَايَ»

حمید نادری قهفرخی^۱

۱. استادیار، گروه معارف اسلامی، دانشگاه شهرکرد، شهرکرد، ایران.
hamid.naderi@sku.ac.ir

چکیده	اطلاعات مقاله
برخی مفسران مرجع ضمیر «إِنَّهُ» در آیه «مَعَاذَ اللَّهِ إِنَّهُ رَبِّي أَحْسَنَ مَثْوَايَ» را «عزیز مصر» و برخی دیگر «الله» معرفی می‌کنند. برخی دیگر هم هر دو را به‌صورت احتمالی یا قطعی مرجع این ضمیر می‌دانند. ارائه تحلیل‌های واقع‌بینانه از شخصیت یوسف علیه السلام به عنوان گوینده این فقره، بازخوانی و ارزیابی دیدگاه مفسران در این زمینه و کشف نقاط قوت و مبهم آنها ضرورت بررسی این سه رویکرد را روشن می‌کند. بررسی انتقادی این سه دیدگاه و تحلیل آیه مورد بحث نشان می‌دهد که همه آنها دارای چالش‌های جدی از قبیل عام بودن استدلال‌ها و عدم توجه به شواهد موجود در سوره یوسف هستند. این در حالی است که با تکیه بر شواهد جدیدی از همین سوره، می‌توان ضمیر مورد بحث را فقط به «الله» ارجاع داد. مهم‌ترین شاهد در این زمینه آن است که براساس قراین یوسف علیه السلام برده همسر عزیز بود نه برده خود عزیز؛ از این‌رو به‌طور کلی «رب» بودن عزیز مصر در هنگام ابراز این جمله و در نتیجه بازگشت ضمیر «إِنَّهُ» به وی منتفی است.	نوع مقاله: پژوهشی (۳۸ - ۱۵) تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۲/۲۱ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۷/۱۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۰۳
آیه ۲۳ یوسف، بردگی یوسف، مصداق «رَبِّي» در آیه ۲۳ یوسف، اعتقادات همسر عزیز مصر.	واژگان کلیدی
نادری قهفرخی، حمید (۱۴۰۴). بازتبیین آیه «مَعَاذَ اللَّهِ إِنَّهُ رَبِّي أَحْسَنَ مَثْوَايَ». <i>مطالعات تفسیری</i>. ۱۶ (۱). ۳۸ - ۱۵. DOI: 10.22034/16.61.9	استناد:
https://doi.org/10.22034/16.61.9	کد DOI:
دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران.	ناشر:

طرح مسئله

براساس آیات قرآن کریم بعد از درخواست کامجویی همسر عزیز مصر، یوسف علیه السلام فرمود: «مَعَاذَ اللَّهِ إِنَّهُ رَبِّي أَحْسَنَ مَثْوَايَ إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ»^۱ مرجع ضمیر «إِنَّهُ» در این آیه به صورت دقیق مشخص نیست؛ از این رو حداقل سه مرجع برای این ضمیر معرفی شده است: عزیز مصر؛^۲ الله؛^۳ هر دو به صورت احتمالی^۴ یا به صورت قطعی.^۵

با توجه به وجود این آیه در سوره یوسف همه تفاسیر به صورت اجمالی یا مفصل احتمالات موجود در مرجع این ضمیر را بررسی کرده‌اند. همچنین در دو مقاله به صورت مستقل این آیه مورد بررسی قرار گرفته است.^۶ بررسی این آثار نشان می‌دهد مفسران و محققان با ارائه نکات ارزشمندی بسیاری از ابعاد این آیه را روشن کرده‌اند. همچنین در دو مقاله مورد اشاره دسته‌بندی و گزارش بسیار خوبی از ترجمه‌های قرآن و اقوال مفسران ارائه شده است؛ اما با این حال به نظر می‌رسد هنوز کاستی‌هایی وجود دارد؛ زیرا اولاً: استدلال برخی منابع غالباً حاوی ادله عامی هستند که به طور قاطع نمی‌توانند در این زمینه کارایی داشته باشند؛^۷ ثانیاً: بسیاری از منابع به صورت دقیق همه استدلال‌های ارائه شده در این زمینه را همراه با شواهد و قرائن احتمالی مورد تحلیل قرار نداده‌اند؛^۸ از این رو به طور قطع هنوز ابعاد زیادی از این بحث ناشناخته باقی مانده است. بر همین اساس «ارائه تحلیل‌های واقع‌بینانه از شخصیت یوسف علیه السلام به عنوان گوینده این آیه»، «بازخوانی و ارزیابی دیدگاه مفسران در این زمینه و کشف نقاط قوت و مبهم آنها»، «فهم دقیق آیات قرآن کریم برای عبرت‌آموزی از آنها» و غیره ضرورت بررسی این سه دیدگاه و ارائه استدلال‌های جدید برای فهم این آیه را روشن می‌کند.

۱. یوسف / ۲۳.

۲. برای نمونه رک: نیشابوری، *غرائب القرآن*، ج ۴، ص ۷۸؛ ابن کثیر، *تفسیر القرآن العظیم*، ج ۴، ص ۳۲۵؛ فضل‌الله، *من وحی القرآن*، ج ۱۲، ص ۱۸۴ - ۱۸۵.

۳. برای نمونه رک: طباطبایی، *المیزان*، ج ۱۱، ص ۱۲۵؛ مدرسی، *من هدی القرآن*، ج ۵، ص ۱۸۰ - ۱۸۱؛ صادقی‌تهرانی، *الفرقان*، ج ۱۵، ص ۶۰.

۴. برای نمونه رک: طوسی، *التبیان*، ج ۶، ص ۱۱۹؛ ۲۶. درویش، *اعراب القرآن و بیانه*، ج ۴، ص ۴۷۰.

۵. برای نمونه رک: ترجمه قرآن مشکینی؛ فیض کاشانی، *الصادق*، ج ۳، ص ۱۳؛ ابن عاشور، *التحریر و التنویر*، ج ۱۲، ص ۴۶ - ۴۷.

۶. رهبری، یوسف، *رزم‌آرای معركة نفس*، ص ۱۵۷ - ۱۷۹؛ ساجدی، «نقد ترجمه‌ها و تفاسیر آیه «مَعَاذَ اللَّهِ إِنَّهُ رَبِّي أَحْسَنَ مَثْوَايَ»»، *مطالعات تفسیری*، ش ۳۳، ص ۶۳ - ۸۰.

۷. طباطبایی، *المیزان*، ج ۱۱، ص ۱۲۵.

۸. رهبری، یوسف، *رزم‌آرای معركة نفس*، ص ۱۵۷ - ۱۷۹؛ ساجدی، «نقد ترجمه‌ها و تفاسیر آیه «مَعَاذَ اللَّهِ إِنَّهُ رَبِّي أَحْسَنَ مَثْوَايَ»»، *مطالعات تفسیری*، ش ۳۳، ص ۶۳ - ۸۰.

بررسی انتقادی این سه دیدگاه و تحلیل آیه مورد بحث نشان می‌دهد در سوره یوسف قرائتی وجود دارد که با توجه به آنها به راحتی می‌توان ضمیر «إنه» را به «الله» ارجاع داد. در ادامه روشن می‌شود که اغلب این قرائن در تفاسیر و تحقیقات مورد توجه قرار نگرفته‌اند؛ از همین رو برای تحقق این اهداف در ادامه ابتدا با بهره‌گیری از ادله هر سه دیدگاه، «مؤلفه‌های موثر در تحلیل این آیه» مورد بررسی قرار خواهند گرفت. در انتها هم با قرار دادن این مؤلفه‌ها در کنار هم تلاش می‌شود ادله کافی برای اثبات فرضیه مورد نظر ارائه شود.

بررسی مؤلفه‌های موثر در تحلیل آیه

روشن است که تحلیل یک آیه هنگامی کامل است که همه جوانب و قرائن موثر در فهم آن با دقت بررسی شده باشد. غفلت از یک جنبه یا قرینه به میزان اهمیت آن، بدون شک از ارزش آن تحلیل می‌کاهد. از این رو برای بررسی و فهم دقیق این آیه، لازم است قبل از هر اظهارنظری تمامی جوانب و زوایای آن مورد بررسی قرار گیرد. مهم‌ترین مؤلفه‌های موثر در تحلیل آیه ۲۳ سوره یوسف عبارتند از:

۱. برده بودن یوسف علیه السلام

بررسی دیدگاه‌های مختلف نشان می‌دهد یکی از شاخصه‌های موثر در تحلیل آیه مورد بحث برده بودن یوسف علیه السلام است. از نظر مفسرانی که ضمیر «إنه» را به «الله» بر می‌گردانند، آن حضرت هرگز برده عزیز مصر نبوده است؛ از این رو اطلاق «رب» بر او جایگاهی ندارد.^۱ به تعبیر یکی از مفسران یوسف علیه السلام هرگز عزیز را رب خود به شمار نمی‌آورد؛ زیرا هر چند مردم بر اساس ظاهر او را برده تصور می‌کردند، اما وی خود را آزاد و غیرمملوک می‌دانست. دلیل این ادعا آن است که آن حضرت در زندان به برده هم‌بند خود گفت: «اذْكُرْنِي عِنْدَ رَبِّكَ».^۲ همچنین خطاب به فرستاده پادشاه فرمود: «ارْجِعْ إِلَيَّ رَبِّكَ»^۳ و در هیچ یک از این موارد از تعبیر «ربی» استفاده نکرد، با اینکه از روی عادت وقتی مردم اسم پادشاهی را می‌برند، از این گونه تعبیرها استفاده می‌کنند. این در حالی است که آن حضرت در همین آیه به فرستاده پادشاه فرمود: «فَاسْأَلُهُ مَا بَالُ النِّسْوَةِ اللَّاتِي قَطَّعْنَ أَيْدِيَهُنَّ إِنَّ رَبِّي بِكَيْدِهِنَّ عَلِيمٌ»^۴ آن حضرت در این مورد خدای سبحان را رب خود دانسته با اینکه پادشاه را رب فرستاده او معرفی کرد.

۱. ابوحیان، *البحر المحیط*، ج ۶ ص ۲۵۷؛ قرشی، *قاموس قرآن*، ج ۵، ص ۱۰۷.

۲. یوسف / ۴۲.

۳. یوسف / ۵۰.

۴. طباطبایی، *المیزان*، ج ۱۱، ص ۱۲۵.

در مقابل مفسرانی که ضمیر «إنه» را به عزیز مصر برمی‌گردانند، بر این باورند که اگرچه یوسف خود را آزاد می‌دانست و معتقد بود که با خرید و فروش به بردگی در نمی‌آید، اما در این مورد بر اساس اعتقاد و گمان همسر عزیز سخن خود را ابراز کرده است.^۱ نتیجه منطقی این استدلال آن که یوسف در ظاهر برده عزیز مصر خواهد بود: «إنما ساء ربا لما كان ثبت له عليه من الرق في الظاهر»؛^۲ از این رو بعید نیست که آن حضرت وی را به‌عنوان رب خود معرفی کند.

بررسی: دیدگاه هر دو گروه از جهاتی قابل تأمل است:

اولاً: در استدلال‌های هر دو طرف به مواردی استناد شده که اعتبار آنها (حداقل) از نظر طرف مقابل به‌شدت قابل مناقشه است؛ مثلاً: آیا واقعا منظور از «ربی» در آیه «إِنَّ رَبِّي بِكَيْدِهِنَّ عَلِيمٌ» خداوند است؟ آیا احتمال ندارد که مصداق آن در این آیه واقعا عزیز باشد؟ شاهد این ادعا آن است که برخی از مفسران مصداق «رَبِّي» را فقط «الله»^۳ و برخی دیگر ضمن معرفی دو مصداق «الله» و «عزیز مصر» تصریح کرده‌اند که مصداق اول صحیح است؛^۴ اما در عین حال برخی هم فقط عزیز مصر را مصداق آن دانسته‌اند: «همانا مولای من، عزیز [مصر] به مکر آنان آگاهی دارد. (یوسف علیه السلام) وی را در مورد اطلاعات او درباره حالش به‌عنوان شاهد معرفی کرد»؛^۵ از این رو این آیه ظرفیت پذیرش هر دو احتمال را دارد و حتی ممکن است ادعا شود که رب در فقره «ارْجِعْ إِلَى رَبِّكَ» بدون شک بر غیرخدا اطلاق شده است؛ بر همین اساس با توجه به وحدت سیاق باید مصداق رب در فقره «إِنَّ رَبِّي بِكَيْدِهِنَّ عَلِيمٌ» نیز غیرخدا باشد. بنابراین برای استدلال به این آیه در این زمینه باید با دلایل دیگری ثابت شود که منظور از رب، فقط خداوند است (توضیحات بیشتر در ادامه می‌آید).

همچنین گروه مقابل بر این باورند که یوسف علیه السلام با توجه به اعتقاد دیگران خود را برده محسوب کرد و عزیز مصر را رب خود دانست. به نظر می‌رسد این استدلال اگرچه از جهت ثبوتی احتمال قابل توجهی را ارائه می‌کند، اما در مقام اثبات با چالشی جدی مواجه است؛ زیرا اگر به‌طور قطعی ضمیر «إنه ربی» به عزیز مصر بر می‌گشت؛ این احتمال برای روشن کردن نقاط ابهام آن کارایی مناسبی داشت، اما نکته اساسی این است که در این مقام اصل ارجاع این ضمیر به عزیز مصر محل تردید است و با طرح یک احتمال نمی‌توان احتمال دیگری را رد کرد.

۱. نیشابوری، *غرائب القرآن*، ص ۴، ص ۷۸.

۲. طبرسی، *مجمع البیان*، ج ۵، ص ۳۴۱؛ همچنین: رازی، *مفاتیح الغیب*، ج ۱۸، ص ۴۳۸؛ حائری‌تهرانی، *مقتنیات الدرر*، ج ۶، ص ۱۶.

۳. بیضاوی، *انوار التنزیل*، ج ۳، ص ۱۶۶.

۴. طوسی، *التبیان*، ج ۶، ص ۱۵۲؛ طبرسی، *مجمع البیان*، ج ۵، ص ۳۶۷.

۵. این قول، دیدگاه ابومسلم است (طبرسی، *مجمع البیان*، ج ۵، ص ۳۶۷).

ثانیاً: برای روشن شدن برده بودن یوسف علیه السلام می‌توان به این آیه از سوره یوسف استناد کرد: «وَقَالَ نِسْوَةٌ فِي الْمَدِينَةِ امْرَأَتُ الْعَزِيزِ تُرَاوِدُ فَتَاهَا عَنْ نَفْسِهِ قَدْ شَغَفَهَا حُبًّا إِنَّا لَنَرَاهَا فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ»^۱ بر اساس این آیه بعد از ناکامی و رسوایی همسر عزیز در کامجویی از یوسف علیه السلام، گروهی از زنان در شهر شایع کردند که همسر عزیز از غلام خود درخواست کامجویی می‌کند، درحالی‌که عشق آن نوجوان در درون قلبش نفوذ کرده است؛ بی‌شک ما او را در گمراهی آشکاری می‌بینیم. در این آیه زنان مصری برای توصیف یوسف علیه السلام از واژه «فتاها» استفاده کرده‌اند. به نظر می‌رسد با استناد به دو مقدمه بتوان برای اثبات برده بودن یوسف علیه السلام به این واژه استناد کرد:

مقدمه یکم: این واژه به معنای برده و غلام (مملوک) است.

مقدمه دوم: خداوند برای به کارگیری این واژه توسط زنان شهر اعتراضی نکرده است.

توضیح مقدمه یکم: همه مفسران به اتفاق برای واژه «فَتَى» در این آیه معنای برده را در نظر گرفته‌اند.^۲ برای توضیح این دیدگاه باید به این نکته اشاره کرد که لغت‌شناسان برای معنای «فَتَى» چهارگونه اظهارنظر کرده‌اند:

گونه یکم: برای این واژه فقط معنای جوانی و طراوت را ذکر کرده و هیچ اشاره‌ای به دلالت این واژه بر عبد و کنیز (مملوک) نکرده‌اند.^۳

گونه دوم: این واژه افزون بر معنای جوانی، طراوت بر معنای عبد (مملوک) هم دلالت دارد.^۴ به عبارت دیگر «برده» معنایی در عرض نوجوانی و جوانی است.

گونه سوم: این واژه هم بر معنای جوانی و طراوت دلالت دارد و هم به صورت کنایه و استعاره بر برده و کنیز اطلاق می‌شود.^۵

۱. یوسف / ۳۰.

۲. طوسی، التبیان، ج ۶ ص ۱۲۸؛ طبرسی، مجمع البیان، ج ۵، ص ۳۵۲؛ آلوسی، روح المعانی، ج ۶ ص ۴۱۶؛ بیضاوی، أنوار التنزیل، ج ۳، ص ۱۶۱؛ ثعلبی، الکشف و البیان، ج ۶، ص ۸۹؛ صادقی‌تهرانی، الفرقان، ج ۳، ص ۲۴۶؛ مراغی، تفسیر المراغی، ج ۲۸، ص ۱۶۷؛ سید قطب، فی ظلال القرآن، ج ۲، ص ۸۴۹؛ مدرسی، من هدی القرآن، ج ۱۷، ص ۳۸۶؛ فضل‌الله، من وحی القرآن، ج ۱۲، ص ۱۹۵.

۳. فراهیدی، کتاب العین، ج ۸، ص ۱۳۷؛ ابن فارس، مقاییس اللغة، ج ۴، ص ۴۷۳.

۴. زمخشری، أساس البلاغة، ص ۴۶۳؛ ابن اثیر، النهاية، ج ۳، ص ۴۱۱؛ ابن منظور، لسان العرب، ج ۱۵، ص ۱۴۵؛ ازهری، تهذیب اللغة، ج ۱۴، ص ۲۳۴؛ ابن سیده، المحکم و المحيط الأعظم، ج ۹، ص ۵۲۳ - ۵۲۴؛ ازدی، کتاب الماء، ج ۳، ص ۹۸۳؛ طریحی، مجمع البحرین، ج ۱، ص ۳۲۴ - ۳۲۳.

۵. فیومی، المصباح المنیر، ج ۲، ص ۴۶۲؛ مطرزی، المغرب، ج ۲، ص ۱۲۲؛ راغب اصفهانی، مفردات، ص ۶۲۵؛ مرتضی‌زبیدی، تاج العروس، ج ۲۰، ص ۳۷.

گونه چهارم: ریشه واحد این ماده در مورد موضوع خارجی یا امر معنوی همان امر بالغ و تمام است و در موارد مختلف معانی خاصی را می‌رساند^۱ و به معنای عبد و مملوک نیست؛ زیرا در آیاتی از قبیل «قَالُوا سَمِعْنَا فَتًى يَذْكُرُهُمْ يُقَالُ لَهُ إِبْرَاهِيمُ»^۲ «وَإِذْ قَالَ مُوسَى لِقَتَاهُ لَا أَبْرَحُ حَتَّى أَبْلُغَ»^۳ و «إِذْ أَوَى الْفِتْيَةُ إِلَى الْكَهْفِ»^۴ «إِنَّهُمْ فِتْيَةٌ آمَنُوا بِرَبِّهِمْ»^۵ قطعاً ابراهیم علیه السلام، همراه موسی علیه السلام و اصحاب کهف مملوک و برده نبودند، بلکه مردان آزادی بودند که در اوج تدبیر و عقل قرار داشتند. همچنین در آیاتی مثل «وَقَالَ لِفِتْيَانِهِ اجْعَلُوا بِضَاعَتَهُمْ»^۶ و «وَقَالَ نِسْوَةٌ فِي الْمَدِينَةِ امْرَأَتُ الْعَزِيزِ تُرَاوِدُ فَتَاهَا»^۷ واژه «فتی» به کار رفته است تا نشان دهد که یوسف علیه السلام در عمل همانند مرد بالغ کامل رفتار می‌کرد. حدیث نبوی صلی الله علیه و آله مشهور «لَا يَقُولَنَّ أَحَدُكُمْ عَبْدِي وَأُمْتِي وَلَكِنْ لِيَقُلْ فِتًى وَفِتًى»^۸ نیز ناظر به خضوع و تواضع در برابر مخلوق خداوند و ادب در کلام است. استعمال این واژه در این گونه موارد لطافت خاصی را نشان می‌دهد که سایر کلمات از قبیل «الرجل صاحب»، «الغلام»، «العبد»، «الشاب»، «الحکم» و غیره توانایی ادای آن را ندارند. این تجلیل و بزرگداشت از طریق به کارگیری واژه «فتاة» در دو آیه دیگر نیز مشاهده می‌شود: «وَلَا تُكْرِهُوا فَتِيَاتِكُمْ عَلَى الْبِغَاءِ إِنْ أَرَدْنَ تَحَصُّنًا»^۹ و «فَمِنْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ مِنْ فَتَيَاتِكُمُ الْمُؤْمِنَاتِ»^{۱۰}. وجه تجلیل از این کنیزان با وجود مملوک بودن در خواسته آنان برای عفت‌ورزی و مومن بودنشان نهفته است.^{۱۱}

با وجود این اختلاف نظر در مورد معنای واژه «فتی» این سؤال مطرح می‌شود که مفسران با توجه به چه قرینه یا قرائنی معنای «برده» را برای این واژه انتخاب کرده‌اند؟ توضیح اینکه در گونه اول هیچ اشاره‌ای به معنای «برده» نشده است؛ از این رو قاعداً ترجمه این واژه به «برده» همانند گونه سوم مجاز و محتاج قرینه است. در گونه دوم هم این واژه بین معنای جوانی و برده مشترک لفظی است؛ از این رو

۱. مصطفوی، *التحقیق*، ج ۹، ص ۲۸.

۲. انبیا / ۶۰.

۳. کهف / ۶۰.

۴. کهف / ۱۰.

۵. کهف / ۱۳.

۶. یوسف / ۶۲.

۷. یوسف / ۳۰.

۸. احمد، مسند احمد، ج ۲، ص ۴۴۴؛ نیشابوری، *الجامع الصحیح*، ج ۷، ص ۴۷؛ نسائی، *السنن الکبری*، ج ۶، ص ۶۹؛ ابن حجر عسقلانی، *فتح الباری*، ج ۵، ص ۲۱۲.

۹. نور / ۳۳.

۱۰. نساء / ۲۵.

۱۱. مصطفوی، *التحقیق*، ج ۹، ص ۲۹ - ۳۰.

قطعاً برای تعیین یکی باید به قرینه‌ای استناد شود. در گونه چهارم هم ریشه این واژه دلالتی بر «برده» ندارد؛ از این‌رو ضمن در نظر داشتن این ریشه، باید با توجه به قرینه‌ای این معنا برای آن مشخص شود. به نظر می‌رسد مؤلفه‌هایی وجود دارد که جایی برای غیر از این معنا در فضای داستان باقی نمی‌گذارد. این مؤلفه‌ها عبارتند از:

یک. اطلاق واژه «فتی» بر برده و مملوک در زبان عربی امر پذیرفته شده‌ای است؛ زیرا: اولاً؛ در اشعار عرب نمونه‌هایی از آن آمده است.^۱ همچنین در گونه دوم و سوم گذشت که تعداد زیادی از لغت‌شناسان این معنا را به‌عنوان معنای حقیقی یا مجازی این ماده معرفی کرده‌اند. ثانیاً؛ در حدیث نبوی مورد اشاره به‌صراحت به این مطلب اشاره شده است. باید توجه داشت که هدف از استناد به این حدیث در این بحث فقط از الفاظ آنان برای اثبات معنای یک واژه در زبان عربی است، نه اثبات مدلول آن برای اثبات حکمی شرعی. از این‌رو بر فرض صحیح نبودن سند و حتی جعلی بودن باز استناد به آن اشکالی ندارد؛ زیرا جاعلان برای قبول احادیث جعلی خود سعی می‌کنند از ترکیباتی استفاده کنند که زمینه پذیرش بیشتری داشته باشد. روشن است استفاده از لغات نامأنوس و سست با این هدف در تعارض است.

دو. قرآن کریم تصریح می‌کند که یوسف علیه السلام فروخته و سپس خریده شد: «وَشَرَّوْهُ بِثَمَنٍ بَخْسٍ^۲ و او را به بهای اندکی فروختند» و «وَقَالَ الَّذِي اشْتَرَاهُ مِنْ مِصْرَ^۳ آن مرد مصری که یوسف را خرید، گفت.» این دو آیه به‌خوبی مملوک بودن آن حضرت را (هرچند در ظاهر) به واسطه خرید و فروش ثابت می‌کند. سه. عزیز مصر بعد از خرید یوسف علیه السلام خطاب به همسرش گفت: «منزلت او را گرامی دار، شاید به ما سود برساند یا او را به فرزندی بگیریم».^۴ در ادبیات قرآن کریم از فرزندخوانده با عنوان «دعی» (مفرد ادعیاء) یاد می‌شود.^۵ اگر عزیز مصر یوسف علیه السلام را به‌عنوان فرزند قبول کرده بود، باید در جایی از سوره یوسف به‌خصوص در ملامت زنان (در ادامه خواهد آمد) از این عنوان استفاده می‌شد. این در حالی است که از این عنوان به هیچ وجه استفاده نشده است. این مطلب گویای آن است که اگرچه عزیز مصر در ابتدا چنین قصدی داشت، اما آن را عملی نکرد؛ از این‌رو فرزندخواندگی آن حضرت منتفی است یا حداقل دلیلی برای اثبات آن وجود ندارد.

۱. ذی‌الاصبع العدوانی، دیوان ذی‌الاصبع العدوانی، ص ۷۹؛ سیبویه، الکتاب، ج ۲، ص ۳۱۱ و ۳۶۲.

۲. یوسف / ۲۰.

۳. یوسف / ۲۱.

۴. یوسف / ۲۱.

۵. احزاب / ۴ و ۳۷.

چهار. همسر عزیز بعد از بریده شدن دست زنان، در همان جلسه گفت: «فَذَلِكُنَّ الَّذِي لُمْتُنَّنِي فِيهِ وَلَقَدْ رَاوَدْتُهُ عَنْ نَفْسِهِ فَاسْتَعْصَمَ»^۱ این همان کسی است که مرا به خاطر او ملامت می کردید و البته من از او درخواست کامجویی کردم و او خودداری نمود.» در این آیه از واژه ملامت (لُمْتُنَّنِي) استفاده شده است. دلیل ملامت زنان را در این آیه می توان مشاهده کرد: «وَقَالَ نِسْوَةٌ فِي الْمَدِينَةِ امْرَأَتُ الْعَزِيزِ تُرَاوِدُ فَتَاهَا عَنْ نَفْسِهِ قَدْ شَغَفَهَا حُبًّا إِنَّا لَنَرَاهَا فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ»^۲. محور اصلی ملامت زنان در این آیه مرآوده همسر عزیز با یوسف با عنوان «فتاها» است. از طرف دیگر در ادامه ثابت می شود که وجود روابط نامشروع در بین درباریان امری رایج بوده است. بدیهی است که مرآوده با فرد کامل و عاقل در این فضا نه تنها ملامتی در پی نخواهد داشت، بلکه شاید امتیازی هم محسوب شود. این در حالی است که اگر برای «فتی» معنای «برده» در نظر گرفته شود، این ملامت کاملاً معقول به نظر می رسد؛ بنابراین گویا زنان از این جهت همسر عزیز را ملامت می کردند که چرا وی جایگاه اجتماعی خود را به عنوان یک فرد درباری رعایت نکرده و به دنبال برده ای افتاده است که دارای شأن اجتماعی نیست.

بنابراین به نظر می رسد در نظر گرفتن معنای برده و مملوک برای واژه «فتی» در کلام زنان مصری هیچ اشکالی ندارد، اما با این حال اشاره به این سؤال ضروری است که: چرا خداوند در این آیه از واژگانی دیگری مثل عبد استفاده نکرده است؟ جواب: به نظر می رسد استفاده از این واژه برای آن بوده است که برده و جوان بودن یوسف علیه السلام را هم زمان برساند تا وجه مرآوده همسر عزیز بهتر آشکار شود. شاید با توجه به همین دلایل است که محقق قائل به گونه چهارم (علامه مصطفوی) در کتاب تفسیری خود نیز به صراحت این واژه را به معنای غلام [برده] ترجمه کرده است.^۳

توضیح مقدمه دوم: از نظر مفسران روش قرآن کریم در هنگام نقل رفتار منفی یا سخن ناصحیح این است که بلافاصله تذکر می دهد. از این رو در قرآن کریم نقل سخن یا عملکردی از افراد بدون ابراز انتقاد و اعتراض نشانه تأیید خداوند است.^۴ این دیدگاه به قدری مشهور است که آن را در میان کتاب های فقهی نیز می توان پیدا کرد؛ به عنوان مثال برخی فقها برای اثبات مشروعیت قرعه، به داستان حضرت یونس علیه السلام در کشتی و انتخاب وی برای انداخته شدن در دریا توسط قرعه^۵ استناد کرده اند.^۶ این روش را

۱. یوسف / ۳۲.

۲. یوسف / ۳۰.

۳. مصطفوی، تفسیر روشن، ج ۱۱، ص ۳۸۲.

۴. طباطبایی، المیزان، ج ۲، ص ۱۰۶؛ حجتی، تاریخ قرآن کریم، ص ۴۲.

۵. صافات / ۱۴۱.

۶. بجنوردی، القواعد الفقهیه، ج ۱، ص ۵۹؛ حسینی شیرازی، الفقه، القواعد الفقهیه، ص ۵۱.

می‌توان به‌صورت واضحی در قرآن کریم مشاهده کرد؛ به‌عنوان مثال قرآن کریم هنگام گزارش اختلاف مردم در مورد تعداد اصحاب کهف می‌فرماید: «سَيَقُولُونَ ثَلَاثَةٌ رَّابِعُهُمْ كَلْبُهُمْ وَيَقُولُونَ خَمْسَةٌ سَادِسُهُمْ كَلْبُهُمْ رَجْمًا بِالْغَيْبِ وَيَقُولُونَ سَبْعَةٌ وَثَامِنُهُمْ كَلْبُهُمْ قُلْ رَبِّي أَعْلَمُ بِعَدَّتِهِمْ مَا يَعْلَمُهُمْ إِلَّا قَلِيلٌ»^۱ در این آیه خداوند ابتدا می‌فرماید: «به‌زودی خواهند گفت: (آنان) سه نفر بودند، چهارمین آنان سگشان بود و [همچنین] می‌گویند: پنج نفر بودند، ششمین آنان سگشان بود». خداوند بعد از نقل این دو جمله بلافاصله با اضافه کردن عبارت «رَجْمًا بِالْغَيْبِ» نشان می‌دهد که این اظهارنظرها، بی‌دلیل و در واقع تیر به تاریکی انداختن است. این در حالی است که در ادامه بعد از نقل قول گروه دیگر هیچ عبارتی دال بر اعتراض اضافه نمی‌کند: «و می‌گویند: هفت نفر و هشتمین آنان سگشان بود». بر همین اساس قاعدتاً وقتی زنان شهر در توصیف یوسف علیه السلام از عنوان «فَتَاهَا» استفاده کردند (تَرَاوُدْ فَتَاهَا عَنْ نَفْسِهِ) و خداوند نیز هنگام نقل این جمله هیچ اعتراض و انتقادی ابراز نمی‌کند، می‌توان اذعان کرد این عنوان بر آن حضرت صادق است.

بر این اساس می‌توان از دو مقدمه ارائه شده در این قسمت این‌گونه نتیجه گرفت که یوسف علیه السلام واقعاً غلام و برده بوده است. همچنین اضافه شدن «فتی» به «ها» در ترکیب «فَتَاهَا» حاکی از آن است که آن حضرت برده همسر عزیز بوده است، نه برده خود عزیز؛ زیرا در این صورت شایسته بود که خداوند از عنوان «فَتَاه» استفاده می‌کرد. توجیه این مطلب هم چندان پیچیده نیست؛ زیرا امکان دارد عزیز مصر بعد از خرید یوسف علیه السلام وی را به همسر خود بخشیده باشد. این برداشت مؤید دیگری هم در این داستان وجود دارد و آن اینکه بعد از درخواست کام‌جویی همسر عزیز و فرار یوسف علیه السلام به سمت درب، هر دو عزیز مصر را در کنار درب مشاهده کردند. قرآن کریم این صحنه را این‌گونه گزارش می‌کند: «وَأَسْتَبَقَا الْبَابَ وَقَدَّتْ قَمِيصَهُ مِنْ دُبُرٍ وَأَلْفَيَا سَيِّدَهَا لَدَى الْبَابِ قَالَتْ مَا جَزَاءُ مَنْ أَرَادَ بِأَهْلِكَ سُوءًا إِلَّا أَنْ يُسْجَنَ أَوْ عَذَابٌ أَلِيمٌ»^۲ در این آیه خداوند برای معرفی عزیز مصر از عنوان «سَيِّدَهَا» استفاده کرده است. عبارت یکی از مفسران وجه به‌کارگیری این تعبیر را به‌خوبی نشان می‌دهد: «سماء [زوجها] سیدها لآنه مالک امرها؛^۳ (خداوند، همسر) او را سید وی نامیده است؛ زیرا او [عزیز] مالک امور وی بود.» در برده‌داری هم دقیقاً همین‌گونه است؛ زیرا صاحب برده مالک امور خواهد بود. در این مورد اگر واقعاً یوسف علیه السلام برده عزیز بود، بهتر بود خداوند از عنوان «سَيِّدَهُمَا» استفاده می‌کرد.

اثبات این نکته که یوسف علیه السلام برده همسر عزیز مصر بود، چند استدلال را دچار چالش اساسی می‌کند:

۱. کهف / ۲۲.

۲. یوسف / ۲۵.

۳. طبرسی، مجمع البیان، ج ۵، ص ۳۴۷.

استدلال یکم: محققانی که مرجع ضمیر «إنه» را به عزیز مصر بر می‌گردانند، به این نکته اشاره دارند که یوسف علیه السلام خطاب به یکی از زندانیان سه مرتبه از واژه «رب» استفاده می‌کند: «أَمَّا أَحَدُكُمَا فَيَسْقِي رَبَّهُ خَمْرًا»^۱؛ «اذْكُرْنِي عِنْدَ رَبِّكَ»^۲ و «ارْجِعْ إِلَيَّ رَبِّكَ»^۳ قطعاً در این سه مورد واژه «رب» در مورد غیر خدا به کار رفته است؛ از این رو هیچ بعید نیست که در این آیه نیز «رب» در معنای «سید» بر عزیز منطبق شده باشد.^۴

بررسی: این استدلال در این بحث قابل پذیرش نیست؛ زیرا اولاً؛ این استدلال عام است و در نهایت امکان چنین استعمالی را در مجموع ثابت می‌کند، نه در این مورد خاص؛ به عبارت دیگر از اینکه در مواردی واژه‌ای در معنایی به کار رفته باشد، نمی‌توان ثابت کرد در همه موارد به همان معنا به کار رفته است، مگر اینکه آن واژه فقط یک معنا داشته باشد یا اینکه به قرینه‌ای استناد شود؛

ثانیاً؛ با توجه به برده بودن یوسف علیه السلام نسبت به همسر عزیز و براساس مبنای این گروه از محققان [استناد به معنای لغوی رب] در این بحث همسر عزیز «رب» یوسف علیه السلام خواهد بود، نه عزیز مصر؛ از این رو مشخص کردن عزیز مصر به عنوان مرجع ضمیر با چالشی اساسی مواجه است؛ زیرا «إِنَّهُ رَبِّي» حاکی از آن است که مرجع ضمیر در زمان حال رب یوسف علیه السلام است؛ درحالی که اگر قرار باشد این ضمیر به عزیز مصر برگردد، باید این جمله مجازاً به صورت «إِنَّهُ كَانَ رَبِّي» معنا شود.

استدلال دوم: محققانی برای ارجاع ضمیر مذکور به عزیز مصر بر این باورند که وی بعد از خرید یوسف علیه السلام سخن از فرزندخواندگی او به میان آورد^۵ و به وی به عنوان غلام زرخرد نگاه نکرد. این ارتباط یک رابطه دو سویه خواهد بود؛ اگر عزیز یوسف علیه السلام را به عنوان فرزند خود دید، مناسب بود که یوسف علیه السلام هم او را به دیده آقا بنگرد.^۶

بررسی: کمی پیش‌تر ثابت شد که اگرچه عزیز در ابتدا فرزندخواندگی آن حضرت را مطرح کرد، اما هیچ قرینه‌ای نشان نمی‌دهد که این تصمیم عملی شده باشد؛ از این رو این استدلال از استحکام کافی برخوردار نیست.

استدلال سوم: در آغاز این بحث اشاره شد که مفسرانی که ضمیر «إنه» را به «الله» ارجاع می‌دهند،

۱. یوسف / ۴۱.

۲. یوسف / ۴۲.

۳. یوسف / ۵۰.

۴. نجفی خمینی، *تفسیر آسان*، ج ۸، ص ۹۰؛ مکارم شیرازی، *تفسیر نمونه*، ج ۹، ص ۳۶۹ - ۳۶۸.

۵. یوسف / ۲۱.

۶. سبزواری، *الجدید*، ج ۴، ص ۲۵؛ فضل‌الله، *من وحی القرآن*، ج ۱۲، ص ۱۸۵.

بر این باورند که یوسف علیه السلام آزاد بود و هرگز برده کسی نشد. در مقابل گروه دیگر اعتقاد دارند آن حضرت خود را در ظاهر برده می‌دانست؛ بر همین اساس در ظاهر عزیز مصر را «رب» خود نامید. **بررسی:** با توجه به مطالب ارائه شده در این قسمت روشن می‌شود که استدلال هر دو گروه از قوت چندان بر خوردار نیست؛ زیرا خداوند هیچ اعتراضی به کاربرد کلمه «فتاها» نکرده است؛ از این رو یوسف علیه السلام واقعاً برده همسر عزیز بود.

۲. استعمال «ربی» در کلام یوسف علیه السلام

بر اساس تصریح لغت‌شناسان معنای کلمه «رب» به معنای مالک، صاحب اختیار، سیاست‌گذار، مدبّر و اصلاح‌گر و مراعات‌کننده حال موجودات است.^۱ بر همین اساس کمی پیش‌تر گذشت که در برخی آیات قرآن کریم واژه «رب» از زبان یوسف علیه السلام در قرآن کریم بر غیر خدا هم اطلاق شده است. برخی مفسران ضمن پذیرش این اطلاق بر این باورند که واژه «ربی» (رب همراه با یای متکلم) از زبان آن حضرت در تمامی موارد فقط در مورد خداوند به کار رفته است.^۲ از این رو «ربی» در آیه مورد بحث هم ناظر به خداوند است.

بررسی: در برخی سخنان یوسف علیه السلام بدون شک منظور از «ربی» خدای متعال است و هیچ احتمال دیگری وجود ندارد. این موارد عبارتند از: «رَبِّ السَّجْنِ أَحَبُّ إِلَيَّ مِمَّا يَدْعُونَنِي إِلَيْهِ»؛^۳ «ذَلِكُمْ مِمَّا عَلَّمَنِي رَبِّي»؛^۴ «قَدْ جَعَلَهَا رَبِّي حَقًّا ... إِنَّ رَبِّي لَطِيفٌ لِّمَا يَشَاءُ ... * رَبِّ قَدْ آتَيْتَنِي».^۵ اما در برخی موارد به راحتی نمی‌توان چنین قضاوتی کرد؛ زیرا همانند آیه «مَعَاذَ اللَّهِ إِنَّهُ رَبِّي أَحْسَنَ مَثْوَايَ» چند احتمال در مورد آن مطرح است. برای نمونه می‌توان به آیه «إِنَّ رَبِّي بِكَيْدِهِمْ عَلِيمٌ»^۶ اشاره کرد. در ابتدای مبحث قبل (۱. برده بودن یوسف علیه السلام) اشاره شد که مفسران به صورت قطعی یا احتمالی برای «ربی» در این آیه دو مصداق خداوند و عزیز را مشخص کرده‌اند و همین مطلب نشان می‌دهد که آیه ظرفیت پذیرش هر دو را دارد؛ از این رو تعیین

۱. فراهیدی، کتاب العین، ج ۱، ص ۲۵۶؛ ازهری، تهذیب اللغة، ج ۵، ص ۱۲۱؛ جوهری، تاج اللغة، ج ۱، ص ۲۳۵ - ۲۳۴؛ ابن فارس، مقاییس اللغة، ج ۲، ص ۳۸۱؛ ابن منظور، لسان العرب، ج ۱، ص ۴۰۰ - ۳۹۹؛ راغب اصفهانی، مفردات، ص ۳۳۶؛ طریحی، مجمع البحرین، ج ۲، ص ۶۴؛ فیروزآبادی، القاموس المحيط، ج ۱، ص ۶۵ - ۶۴؛ ابی‌هلال عسکری، فروق اللغویه، ج ۱، ص ۲۴۸ - ۲۴۷؛ حسینی زبیدی، تاج العروس، ج ۲، ص ۴.

۲. طباطبایی، المیزان، ج ۱۱، ص ۱۲۵؛ قرآنی، تفسیر نور، ج ۶، ص ۵۴.

۳. یوسف / ۳۳.

۴. یوسف / ۳۷.

۵. یوسف / ۱۰۱ - ۱۰۰.

۶. یوسف / ۵۰.

مصدق «رب» در این آیه نیازمند استدلال است. به نظر می‌رسد با سه استدلال جدید بتوان مصداق انحصاری آن را در این آیه «الله» معرفی کرد:

استدلال یکم: یوسف علیه السلام قبل از بیان فقره «إِنَّ رَبِّي بِكَيْدِهِنَّ عَلِيمٌ» پیشنهاد کرد که از پادشاه راجع به زنانی سؤال کند که دست خود را بریدند.^۱ اگر واقعاً منظور یوسف علیه السلام از این واژه عزیز بود، دو اشکال مهم پیش می‌آید:

اشکال یکم: بعد از مقاومت یوسف علیه السلام در برابر مکر زنان، قرار بر این شد که ایشان برای مدتی زندانی شود: «ثُمَّ بَدَأَ لَهُمْ مِنْ بَعْدِ مَا رَأَوُا الْآيَاتِ لَيْسَ جُنَّتُهُ حَتَّىٰ حِينٍ».^۲ در این قسمت واژه «بداء» به معنای «پدید آمدن رأی و نظری است که قبلاً نبوده»^۳ و منظور از «آیات» دلایلی است که نشان می‌داد یوسف علیه السلام پاکدامن است. این ادله می‌توانند شهادت کودکی از خانواده زن، نحوه پاره شدن پیراهن یوسف علیه السلام، عفت ورزیدن آن حضرت و در نهایت اعتراف خود همسر عزیز باشد.^۴ ضمیر جمع مذکر «هُم» در عبارت «لَهُمْ» [بر اساس سیاق آیات] به عزیز مصر و همسرش و خواص دربار برمی‌گردد.^۵ همین نکته نشان می‌دهد که عزیز مصر ضمن آگاهی داشتن از رفتارهای همسرش، با وی همکاری هم داشته است. از این رو احتمال اینکه وی واقعیت را کتمان یا ناقص ارائه کند، دور از انتظار نخواهد بود. روشن است که در نظر نگرفتن چنین احتمالی نقض غرض خواهد بود. (به نظر می‌رسد یکی از دلایل یوسف علیه السلام برای این پیشنهاد اثبات پاکدامنی و رفع تهمت از خود بوده است).

اشکال دوم: اگر واقعاً منظور یوسف علیه السلام عزیز مصر بود، عاقلانه‌ترین کار این بود که پادشاه برای روشن شدن وضعیت زنان از عزیز مصر سؤال کند؛ زیرا در این فرض بر اساس اعتراف یوسف علیه السلام عزیز علاوه بر آگاهی از ظاهر ماجرای زنان، به حيله و لایه پنهان کار آنان نیز آگاه بود، به تعبیر یکی از مفسران: «إِنَّ سِيدِي الذِّي هُوَ الْعَزِيزُ عَلِيمٌ بِكَيْدِهِنَّ اسْتَشْهَدَ فِيمَا عَلِمَ مِنْ حَالِهِنَّ»^۶ اما چیزی که در واقع اتفاق افتاد این بود که پادشاه سراغ زنان رفت.^۷ از طرف دیگر خداوند هم در هنگام نقل این قسمت از رفتار پادشاه سکوت می‌کند. پیش‌تر نیز ثابت شد که سکوت خداوند در این گونه موارد نشانه تأیید آن عملکرد است. از

۱. یوسف / ۵۰.

۲. یوسف / ۳۵.

۳. رازی، *مفاتیح الغیب*، ج ۱۸، ص ۴۵۲.

۴. قمی، *تفسیر القمی*، ج ۱، ص ۳۴۴.

۵. طباطبایی، *المیزان*، ج ۱۱، ص ۱۶۹.

۶ به این مطلب در مبحث قبل اشاره شد. (طبرسی، *مجمع البیان*، ج ۵، ص ۳۶۷).

۷. یوسف / ۵۱.

این رو قاعداً باید مصداقی غیر از عزیز مصر مورد نظر یوسف علیه السلام بوده است که در این مورد خدای متعال خواهد بود.

استدلال دوم: فضای پیشنهاد یوسف علیه السلام به همراه فقره «إِنَّ رَبِّي بَكِيدٌ عَلِيمٌ» حاکی از اظهار برتری و قدرت‌نمایی در برابر زنان و حلیه آنان است. به نظر می‌رسد انتخاب عزیز به‌عنوان مصداق «رَبِّي» با این فضا سازگار نیست؛ زیرا از یک‌سو عزیز کاملاً اطلاع داشت که یوسف علیه السلام در جریان مراوده کاملاً بی‌گناه است.^۱ از سوی دیگر کمی پیش‌تر گذشت که با وجود این آگاهی در زندانی کردن یوسف علیه السلام نقشی موثر داشت. از جهت سوم با وجود گذشت سال‌های طولانی هیچ تلاشی برای آزادی وی نکرده بود. این عدم تلاش به‌گونه‌ای بود که می‌توان گفت اگر خواب پادشاه نبود، شاید بعد گذشت سالیان طولانی برای آزادی وی اقدامی صورت نمی‌گرفت. با وجود این سه واقعیت، اگر واقعا منظور یوسف علیه السلام از «رَبِّي» عزیز مصر بود، جای این سوال هست که تأکید آن‌حضرت به علم عزیز مصر در این مقام چه سودی دارد؟ به نظر می‌رسد هیچ سودی ندارد؛ زیرا اولاً: پادشاه در مقام تحقیق سراغ عزیز نرفت؛ ثانیاً: هیچ کارایی در مقام اظهار برتری ندارد. این در حالی است که اگر مصداق «رَبِّي» «الله» باشد، هم عملکرد پادشاه قابل توجیه است؛ زیرا به‌خاطر عدم دسترسی به «الله» سراغ خود زنان رفت و هم می‌تواند از آن برای اثبات قدرت پروردگار خود در رها شدن از حيله زنان استفاده کند.

توضیح اینکه یوسف علیه السلام به پادشاه پیشنهاد داد که راجع زنانی تحقیق کند که دست خود را بردند. در ادامه هم اضافه کرد که ربّ من به کید این زنان آگاه است. بعد از تحقیق بدون شک روشن می‌شد که تعدادی از زنان با حيله‌گری به دنبال کام‌جویی از آن‌حضرت بودند، زنانی که شیفتگی آنان به حدی بود که دست خود را بردند، اما وی امتناع کرد. به دنبال این مطلب این سؤال مطرح می‌شود که یک جوان چگونه توانسته است از این صحنه سالم بیرون بیاید؟ به نظر می‌رسد جمله «إِنَّ رَبِّي بَكِيدٌ عَلِيمٌ» زمینه را برای اثبات قدرت پروردگار یوسف علیه السلام فراهم می‌کند تا آن‌حضرت به پادشاه بفهماند پروردگار من هم به نقشه پنهان زنان عاشق آگاه است و هم توانایی دارد من را از دست آنان نجات دهد.

استدلال سوم: یوسف علیه السلام در زندان خطاب به دو هم‌زندان خود فرمود: «أَرَبَابٌ مُتَفَرِّقُونَ خَيْرٌ أَمِ اللَّهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ».^۲ در این آیه «أَرَبَابٌ مُتَفَرِّقُونَ» در مقابل «اللَّهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ» قرار گرفته است. بر اساس صنعت احتیاج این آیه در واقع به این شکل بوده است: «أَرَبَابٌ مُتَفَرِّقُونَ خَيْرٌ أَمِ اللَّهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ».

۱. یوسف / ۲۹.

۲. یوسف / ۳۹.

توضیح اینکه بر اساس صنعت احتیاج در یک کلام دو چیز متقابل آورده شود، سپس بخشی از هر کلام به خاطر دلالت طرف دیگر بر آن حذف می‌شود.^۱ از این‌رو در این آیه از کلام دوم کلمه «رب» به قرینه «أرباب» حذف شده است. بر همین اساس یوسف علیه السلام با این کلام ربوبیت هر موجودی غیر از خداوند را نفی کرد.

بر پایه این سه استدلال می‌توان اذعان کرد مصداق «ربی» در فقره «إِنَّ رَبِّي بِكَدِّهِنَّ عَلِيمٌ» فقط «الله» خواهد بود، اما با این وجود، با استناد به مصادیق «رَبِّي» در کلام یوسف علیه السلام نمی‌توان به راحتی قضاوت کرد که همین مصداق هم در آیه «مَعَاذَ اللَّهِ إِنَّهُ رَبِّي ...» مد نظر است؛ زیرا این استدلال عام است و در نهایت این نکته را تقویت می‌کند که ممکن است این مورد نیز همانند سایر موارد باشد، اما نمی‌تواند به طور قطعی مدلول واقعی را تعیین کند؛ به عبارت دیگر با استناد به مواردی که مصداق «ربی» در کلام یوسف علیه السلام خدای متعال است، نمی‌توان حکم کرد که آیه مورد بحث هم مثل بقیه موارد است. با این وجود، استدلال سوم نکته‌ای فراتر از دو استدلال دیگر دارد و آن اینکه در این استدلال یوسف علیه السلام به طور صریح ربوبیت هر موجود دیگری غیر از خدای متعال را نفی می‌کند؛ از این‌رو مصداق «رَبِّي» در آیه «مَعَاذَ اللَّهِ إِنَّهُ رَبِّي ...» فقط خداوند خواهد بود، نه عزیز یا عزیز مصر همراه با خداوند، مگر اینکه قرینه‌ای قوی در برابر این حصر اقامه شود.

۳. وجود روابط نامشروع بین زنان و مردان متأهل

از نگاه مفسرانی که ضمیر «إنه ربی ...» را به عزیز مصر بر می‌گردانند، یوسف علیه السلام با این جمله در مقام توبیخ همسر عزیز است و قصد دارد به او یادآوری که عزیز شوهر دوست و باید به او وفادار بمانی؛^۲ به عبارت دیگر یوسف علیه السلام در تعلیل امتناع خود از پذیرش خواسته همسر عزیز با این جمله به وی یادآور شد که شوهر تو آقای من است و من نمی‌توانم به سرور خود خیانت کنم. روشن است که این‌گونه سخن گفتن به فهم همسر عزیز نزدیکتر^۳ و احتمال تأثیر آن در وی بیشتر است.^۴

بررسی: بدیهی است که این استدلال بر یک پیش‌فرض مهم استوار است و آن اینکه در آن زمان وفاداری به همسر و عدم ارتباط نامشروع بین زنان متأهل و سایر مردان در بین افراد درباری امری ارزشمند بود و افراد خود را ملزم به رعایت آن می‌دانستند. روشن است که با نبود این پیش‌فرض این

۱. جرج - انی، *دلائل الإعجاز*، ج ۱، ص ۲۵؛ درویش، *اعراب القرآن و بیانه*، ج ۱، ص ۴۶۶.

۲. آلوسی، *روح المعانی*، ج ۶، ص ۴۰۲.

۳. شوکانی، *فتح القدیر*، ج ۳، ص ۲۱.

۴. قاسمی، *محاسن التاویل*، ج ۶، ص ۱۶۵؛ ملاحویش آل‌غازی، *بیان المعانی*، ج ۳، ص ۱۹۰.

استدلال هم از استحکام چندانى برخوردار نخواهد بود. از سویی دیگر فضای حاکم بر آیات ناظر به این قسمت از داستان یوسف علیه السلام حداقل دو نکته را نشان می‌دهد:

اولاً: رابطه نامشروع زن متأهل در آن زمان به‌عنوان یک ضد ارزش امر پذیرفته شده‌ای بود؛ زیرا همسر عزیز برای ایجاد رابطه با یوسف علیه السلام همه درها را بست^۱ و قصد داشت این کار را دور از چشم همه انجام دهد.^۲ همچنین وی بعد از فرار یوسف علیه السلام و حاضر شدن همسرش، خطاب به وی گفت: «مَا جَزَاءُ مَنْ أَرَادَ بِأَهْلِكَ سُوءًا إِلَّا أَنْ يُسْجَنَ أَوْ عَذَابٌ أَلِيمٌ».^۳ بدیهی است که این جمله در این مقام زمانی کارایی لازم را دارد که روابط نامشروع جنسی بین زن متأهل و سایر مردان امری قبیح قلمداد می‌شد. ممکن است کسی اشکال کند که استدلال به این آیه با یک ابهام مواجه است و آن اینکه این جریان فقط قبیح تجاوز به اجبار را ثابت می‌کند (مَنْ أَرَادَ بِأَهْلِكَ سُوءًا) و نمی‌تواند دلیلی بر زشتی همه روابط خارج از چارچوب زناشویی بین زنان و مردان متأهل باشد؛ از این‌رو این آیه نمی‌تواند قبیح بودن رابطه زن متأهل با مردی غیر از شوهر خود را در صورت تمایل و اختیار ثابت کند. در این صورت در جواب می‌توان گفت: همسر عزیز مصر بعد از روشن شدن خطای همسرش، وی را با جمله «وَأَسْتَغْفِرِي لَذَنْبِكَ إِنَّكَ كُنْتَ مِنَ الْخَاطِئِينَ»^۴ سرزنش کرد. این جمله با صراحت تمام قبیح این عمل را به‌صورت روشن ثابت می‌کند، حتی در صورتی که زن با تمایل و اختیار خودش به پیش رفته باشد.

ثانیاً: با وجود ارزشمند بودن وفاداری به همسر، شواهدی از داستان یوسف علیه السلام نشان می‌دهد که مردان و زنان درباری برای پای‌بندی به این ارزش اهمیتی نداشتند. این شواهد عبارتند از:

شاهد یکم: کمی پیش‌تر گذشت که همسر عزیز مصر بعد از روشن شدن خطای همسرش، فقط با جمله «وَأَسْتَغْفِرِي لَذَنْبِكَ إِنَّكَ كُنْتَ مِنَ الْخَاطِئِينَ» وی را توبیخ کرد و هیچ تنبیهی برای وی در نظر گرفت.

شاهد دوم: براساس آیات قرآن زنانی در شهر (نِسْوَةٌ فِي الْمَدِينَةِ) از ماجرای همسر عزیز اطلاع داشتند، بسیار بعید است شوهران آنان از این جریان کاملاً بی‌اطلاعی بوده باشند. از طرف دیگر همسر عزیز در جلسه مهمانی بین زنان شهر به‌صراحت اعلام کرد: «وَلَقَدْ رَاوَدْتُهُ عَنْ نَفْسِهِ».^۵ این اعلام جسورانه در بین این زنان نشان می‌دهد که این کار برای وی عقوبت چندانى از جانب همسرش نداشته است.

۱. یوسف / ۲۳.

۲. قرآنی، تفسیر نور، ج ۶، ص ۴۵.

۳. یوسف / ۲۵.

۴. یوسف / ۲۹.

۵. یوسف / ۳۲.

شاهد سوم: پیش‌تر گذشت که عزیز مصر بعد از جلسه مهمانی و اعلام جسورانه همسرش در ارتباط‌گیری با یوسف (ع) نه تنها وی را مؤاخذه نکرد، بلکه در زندانی کردن آن حضرت نیز با همسرش همکاری و همراهی کرد. پیش‌تر نیز اشاره شد که در این جریان عزیز مصر به‌طور کامل از بی‌گناهی یوسف (ع) آگاه بود، اما با این حال در خوش‌بینانه‌ترین حالت برای حل مشکل، بدون در نظر گرفتن مجازاتی برای همسر خود، فقط فرد بی‌گناهی را به زندان فرستاد.

شاهد چهارم: پادشاه در هنگام سوال از زنانی که در مهمانی دست خود را بردند، از این عبارت استفاده کرد: «مَا خَطْبُكُنَّ إِذْ رَاوَدْتَنَّ يُوسُفَ عَنْ نَفْسِهِ»^۱ داستان شما چه بود زمانی که یوسف را به کام‌جویی دعوت کردید؟» این عبارت [صرف‌نظر از لحن ادای آن] در موارد دیگری در قرآن کریم از جمله سؤال از فرشتگان الهی^۲ و سؤال موسی (ع) از دختران شعیب^۳ هم به‌کار رفته است و هیچ سرزنشی در بر ندارد. براساس این شواهد می‌توان حکم کرد که روابط نامشروع در بین درباریان امری رایج و شایع بوده است؛ اگرچه براساس ضد ارزش بودن آن تلاش می‌کردند تا حد امکان به‌صورت مخفیانه و دور از چشم دیگران انجام شود. بر این اساس استدلال گروهی از مفسران برای بازگرداندن ضمیر «إنه» به عزیز مصر از طریق یادآوری متأهل بودن وی با چالشی جدی مواجه است و به راحتی نمی‌توان به آن ملتزم شد.

۴. اعتقادات مذهبی همسر عزیز مصر

بنا بر متن آیه مورد بحث یوسف (ع) در هنگام ارائه پیشنهاد همسر عزیز خطاب به وی فرمود: «مَعَاذَ اللَّهِ». این فقره مفعول مطلق فعل محذوف أَعُوذُ^۴ و به‌معنای «پناه می‌برم به خدا» است. به نظر می‌رسد آن حضرت این فقره را صرفاً برای نهیب زدن به نفس خود ابراز نکرد، بلکه علاوه بر این به‌دنبال اثرگذاری بر همسر عزیز هم بود؛ زیرا: اولاً: اعتقاد به «الله» در بین مردم آن زمان بوده است. شاهد این مطلب آنکه زنان در هنگام مشاهده یوسف (ع) در مجلس مهمانی و در جلسه بازپرسی پادشاه از عبارت «خَاشَ اللَّهُ»^۵ استفاده کردند.^۶ همچنین یوسف (ع) در زندان قبل از تعبیر خواب دو برده زندانی پنج بار نام «الله» را به‌کار برد:

۱. یوسف / ۵۰.

۲. حجر / ۵۷؛ ذاریات / ۳۱.

۳. قصص / ۲۳.

۴. درویش، *اعراب القرآن و بیانه*، ج ۴، ص ۴۷۰.

۵. یوسف / ۳۱ و ۵۱.

۶. اسماعیلی و حاجی اسماعیلی، «بررسی پیوست یا گسست معنایی در تفسیر آیات ۵۰ تا ۵۴ سوره یوسف»، *مطالعات تفسیری*، ش ۹، ص ۱۰۶.

إِنِّي تَرَكْتُ مِلَّةَ قَوْمٍ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَهُمْ بِالْآخِرَةِ هُمْ كَافِرُونَ * وَاتَّبَعْتُ مِلَّةَ آبَائِي إِبْرَاهِيمَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ مَا كَانَ لَنَا أَنْ نُشْرِكَ بِاللَّهِ مِنْ شَيْءٍ ذَلِكَ مِنْ فَضْلِ اللَّهِ عَلَيْنَا وَعَلَى النَّاسِ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَشْكُرُونَ * يَا صَاحِبِي السَّجْنَ أَرْبَابٌ مُتَفَرِّقُونَ خَيْرٌ أَمْ اللَّهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ * مَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِهِ إِلَّا أَسْمَاءٌ سَمَّيْتُمُوهَا أَنْتُمْ وَآبَاؤُكُمْ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ بِهَا مِنْ سُلْطَانٍ إِنْ الْحُكْمُ إِلَّا لِلَّهِ أَمَرَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ.^۱

بنابر سیاق آیات این دو زندانی بردگانی بودند که در دربار زندگی می‌کردند.^۲ اگر این دو زندانی به صورت اجمالی با «الله» آشنایی نداشتند، این همه تأکید آن حضرت بر این واژه جایی نداشت. این موارد به خوبی نشان می‌دهند همسر عزیز مصر در فضایی زندگی می‌کرد که نام «الله» هم برای آنان آشنا بوده و هم تا حدودی به آن اعتقاد داشتند؛ از این رو بعید نیست که وی نیز به «الله» معتقد بوده باشد.

ثانیاً: بنابر روایات زمانی که همسر عزیز برای کام‌گیری به دنبال یوسف علیه السلام بود، ناگهان روی بت را با پارچه‌ای پوشانید، آن حضرت سوال کرد: چه کردی؟ گفت: شرم دارم از اینکه این بت، ما را ببیند. یوسف به او گفت: آیا تو شرم می‌کنی از چیزی که نمی‌شنود، نمی‌بیند، نمی‌فهمد، نمی‌خورد و نمی‌آشامد و من شرم نداشته باشم از خداوندی که انسان را آفریده و به او آموخته است.^۳

از این رو معتقد بودن همسر عزیز به برخی مفاهیم دینی مثل «الله» و «حیا داشتن در برابر معبود» امر قابل اثباتی است؛ بر همین اساس ممکن است آن حضرت با عبارت «مَعَاذَ اللَّهِ» در صدد تحریک این احساسات مذهبی همسر عزیز بوده باشد. البته این امر اگرچه مسلم نیست، اما این استدلال هم که همسر عزیز «متدین به توحید ربوبی نبود تا از این کلام [مَعَاذَ اللَّهِ إِنَّهُ رَبِّي أَحْسَنَ مَثْوَايَ] تأثیر پذیرد»^۴ به طور کامل قابل پذیرش نیست.

تحلیل آیه «مَعَاذَ اللَّهِ إِنَّهُ رَبِّي أَحْسَنَ مَثْوَايَ» بر اساس نقاط روشن بحث

تحقیقات صورت گرفته نشان می‌دهد طرفداران بازگشت ضمیر «إِنَّهُ» به عزیز مصر حداقل نه شاهد برای

۱. یوسف / ۳۷ - ۴۰. ترجمه: من آیین مردمی را رها کرده‌ام که به خدا ایمان نمی‌آورند و به آخرت کافرند * و از آیین پدرانم ابراهیم و اسحاق و یعقوب پیروی کرده‌ام. برای ما سزاوار نیست که چیزی را شریک خدا قرار دهیم. این از فضل خدا بر ما و بر مردم است، ولی بیشتر مردم شکرگزاری نمی‌کنند * ای دو هم‌بند من! آیا معبودان متفرق بهترند یا خدای یگانه مقتدر؟ * شما به جای خدا نمی‌پرستید جز نام‌هایی [بی‌محتوا] که شما و پدران‌تان آنها را نامگذاری کرده‌اید و خدا هیچ دلیلی برای پرستش [آنها نازل نکرده است. حکم ویژه خداوند است، فرمان داده که جز او را نپرستید. دین استوار همین است، اما بیشتر مردم نمی‌دانند.

۲. یوسف / ۳۶ و ۵۰ - ۴۰.

۳. صدوق، *عیون اخبار الرضا* علیه السلام، ج ۲، ص ۴۵.

۴. بهجت‌پور، *همکام با وحی*، ج ۵، ص ۴۰۸.

اثبات ادعای خود ارائه کرده‌اند: تقارن تعبیر «اکرمی مثنوا» با «احسن مثنوی»؛ غلام بودن یوسف علیه السلام نسبت به عزیز؛ اقتضای مقام توبیخ همسر عزیز و تأثیر کلام (یادآوری متأهل بودن همسر عزیز)؛ ارتباط عاطفی بین یوسف علیه السلام و عزیز؛ اطلاق رب در قرآن بر غیر خداوند؛ اطلاق رب به سید و محسن در زبان عربی؛ قاعده هل جزاء الاحسان الا بالاحسان؛ داستان یوسف علیه السلام و همسر عزیز در تورات؛^۱ عدم ذکر نعمت‌های بزرگتر از احسان در کلام یوسف علیه السلام.^۲

بررسی: به نظر می‌رسد از بین این نه شاهد، دلیل اول و دوم نقشی اساسی در قوام این دیدگاه داشته باشند. این نقش به قدری برجسته است که اولاً؛ بعید بود بدون این دو دلیل هیچ مفسری به این دیدگاه ملتزم شود؛

ثانیاً؛ برخی ادله دیگر در پرتوی یکی از این دو دلیل مطرح شده‌اند، به‌عنوان مثال بر فرض انتفای غلام بودن یوسف علیه السلام اصلاً زمینه‌ای برای طرح دو شاهد «اطلاق رب در قرآن بر غیر خداوند» و «اطلاق رب به سید و محسن در زبان عربی» به‌وجود نمی‌آمد؛

ثالثاً؛ برخی از موانع التزام به این دیدگاه با اتکای به همین دو دلیل برداشته می‌شوند؛ به‌عنوان مثال طرفداران بازگشت ضمیر «إِنَّهُ» به «الله» بر این باورند که امکان بازگشت این ضمیر به عزیز مصر وجود ندارد؛ زیرا از یک‌سو در آیه ۲۳ سوره یوسف نامی از عزیز مصر برده نشده است.^۳ از سوی دیگر اصل آن است که ضمیر به نزدیکترین لفظ مناسب خود ارجاع داده شود؛^۴ بر همین اساس چون در آیه «مَعَاذَ اللَّهِ إِنَّهُ رَبِّي أَحْسَنَ مَثْوًى» قبل از این ضمیر کلمه «الله» آمده است؛ باید این ضمیر به «الله» بازگردانده شود.^۵ در مقابل طرفداران بازگشت این ضمیر به عزیز مصر این دو اشکال را با اتکا به «تقارن تعبیر «اکرمی مثنوا» با «احسن مثنوی» نمی‌پذیرند؛ زیرا اگرچه تقدم «معاذ الله» بر «إنه» ظهوری برای بازگشت ضمیر به «الله» ایجاد می‌کند، اما خداوند قبل از این آیه می‌فرماید: «وَقَالَ الَّذِي اشْتَرَاهُ مِنْ مِصْرَ لِامْرَأَتِهِ أَكْرِمِي مَثْوَاهُ عَسَىٰ أَنْ يَنْفَعَنَا أَوْ نَتَّخِذَهُ وَلَدًا».^۶ این سخن خداوند هم مشکل عدم ذکر عزیز در آیه مورد بحث را رفع می‌کند و هم مانع ظهور بازگشت ضمیر به «الله» می‌شود.^۷

۱. در داستان تورات به‌طور صریح یوسف علیه السلام به عزیز مصر اشاره می‌کند. (عهد قدیم؛ پیدایش، ۳۹: ۹ - ۷).

۲. ساجدی، «نقد ترجمه‌ها و تفاسیر آیه «مَعَاذَ اللَّهِ إِنَّهُ رَبِّي أَحْسَنَ مَثْوًى»»، مطالعات تفسیری، ش ۳۳، ص ۶۹.

۳. مغنیه، *التكاشف*، ج ۴، ص ۳۰۱.

۴. سیوطی، *الانتقان*، ج ۲، ص ۳۳۷. بابتی، *المعجم المفصل فی النحو العربی*، ج ۲، ص ۷۱۸.

۵. سبزواری، *الجدید*، ج ۴، ص ۲۵.

۶. یوسف / ۲۱.

۷. فضل‌الله، *من وحی القرآن*، ج ۱۲، ص ۱۸۵.

در بررسی این شواهد باید به این نکته اشاره کرد که پیش‌فرض اساسی این دیدگاه «غلام بودن یوسف علیه السلام نسبت به عزیز مصر» است و با وجود این پیش‌فرض تا حدود زیادی می‌توان از استدلال‌های نه‌گانه دفاع کرد، اما مسئله مهم آن است که قسمت قبل ثابت شد که یوسف علیه السلام غلام همسر عزیز بود نه غلام خود عزیز؛ از این‌رو التزام به این دیدگاه توجیهی نخواهد داشت. علاوه بر این در قسمت قبل ثابت شد که برخی استدلال‌ها از قبیل «اقتضای مقام توبیخ همسر عزیز و تأثیر کلام (یادآوری متأهل بودن همسر عزیز)» و «ارتباط عاطفی بین یوسف علیه السلام و عزیز» به‌خاطر رواج فساد اخلاقی در بین زنان متأهل و انتفاء پسر خواندگی یوسف علیه السلام از قوت چندانی برخوردار نیستند. سایر استدلال‌ها هم بر فرض صحت پیش‌فرض این دیدگاه در حد موید قابل قبول هستند.

عدم امکان بازگشت ضمیر «إِنَّهُ» به عزیز مصر و عدم استحکام ادله آن یک ثمره مهم به‌دنبال دارد و آن اینکه امکان بازگشت ضمیر به عزیز مصر و خداوند در آن واحد هم از بین می‌رود؛ زیرا عمده دلیل طرفداران این دیدگاه آن است که ادله هر دو طرف فی‌الجمله صحیح است و نمی‌توان هیچ کدام را ترجیح داد:

این مدعا [رجوع ضمیر به خداوند و عزیز] از آن جهت اهمیت دارد که ادله و شواهد مطرح شده برای دو نظریه پیش‌گفته در مرجع ضمیر «إِنَّهُ رَبِّي» همگی فی‌الجمله از استحکام برخوردار است، به‌گونه‌ای که بسیاری از مفسران نظر قطعی در این زمینه ابراز نکرده‌اند و با واژه‌هایی از قبیل «احتمال دارد»، «و شاید»، «بعید نیست» و... نتوانسته‌اند تردید خود را در کنار استدلالی که به یک طرف انجام داده‌اند، پنهان کنند.^۱

بر همین اساس می‌توان اذعان کرد که بازگشت ضمیر «إِنَّهُ» به «الله» بدون هیچ رقیبی تنها دیدگاه است که می‌توان بر اساس آن آیه مورد بحث را تبیین کرد. این دیدگاه نه تنها با چالش‌های دیدگاه‌های رقیب مواجه نیست، بلکه شواهدی نیز به نفع آن وجود دارد که عبارتند از:

الف) در قسمت قبل ثابت شد که یوسف علیه السلام به‌طور صریح ربوبیت هر موجود دیگری غیر از خدای متعال را نفی می‌کند؛ از این‌رو این دیدگاه هم موافق با این مطلب و هم هماهنگ با سایر استعمالات «ربِّي» در کلام آن حضرت است. برای تکمیل این بحث اشاره به این نکته ضروری است که طرفداران بازگشت ضمیر به خداوند و عزیز برای توجیه دیدگاه خود به «استعمال لفظ در معانی متعدد» استدلال می‌کنند. در این شیوه از یک لفظ در یک استعمال بیش از یک معنای مستقل اراده می‌شود.^۲ بر فرض

۱. ساجدی، «نقد ترجمه‌ها و تفاسیر آیه «مَعَاذَ اللَّهِ إِنَّهُ رَبِّي أَحْسَنَ مَثْوًى»»، *مطالعات تفسیری*، ش ۳۳، ص ۷۲.

۲. موسوی‌خویی، *محاضرات فی اصول الفقه*، ج ۱، ص ۲۳۲.

پذیرش چنین شیوه‌ای زمانی می‌توان از این شیوه در جمله‌ای بهره گرفت که قرینه‌ای وجود داشته باشد. بدیهی است که این امر با وجود عدم امکان بازگشت ضمیر به عزیز منتفی یا مشکوک است؛ از این رو این استدلال قابل پذیرش نخواهد بود.

ب) پیش‌تر اشاره شد که اصل آن است که ضمیر به نزدیکترین لفظ مناسب خود ارجاع داده شود. با پذیرش این دیدگاه بدون هیچ توجیهی ضمیر «إنه» به «الله» موجود در «مَعَاذَ اللَّهِ» ارجاع داده می‌شود. ج) خداوند بلافاصله بعد از آیه «مَعَاذَ اللَّهِ إِنَّهُ رَبِّي أَحْسَنَ مَثْوَايَ» می‌فرماید: «وَلَقَدْ هَمَّتْ بِهِ وَهَمَّ بِهَا لَوْكَا أَنْ رَأَى بُرْهَانَ رَبِّهِ»^۱ بدون شک منظور از «رب» در این آیه خدای متعال است؛ از این رو وحدت سیاق ایجاب می‌کند که منظور از «ربی» در آیه مورد بحث هم خداوند باشد.

د) در قسمت قبل اشاره شد که با وجود شیوع روابط نامشروع بین زنان متأهل، همسر عزیز هم به «الله» معتقد بود و هم از انجام گناه در محضر معبود خود شرم داشت؛ از این رو امکان دارد که یوسف علیه السلام با این جمله در صدد تحریک احساسات مذهبی وی بر آمده باشد.^۲

نتیجه

برای ضمیر «إِنَّهُ» در آیه «مَعَاذَ اللَّهِ إِنَّهُ رَبِّي أَحْسَنَ مَثْوَايَ إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ» سه مرجع معرفی شده است: عزیز مصر؛ الله؛ هر دو به صورت احتمالی یا به صورت قطعی. مهم‌ترین قرائن روشن برای قضاوت بین این اقوال عبارتند از: «غلام بودن یوسف علیه السلام نسبت به همسر عزیز نه خود عزیز»، «نفی ربوبیت هر کسی جز خداوند در کلام یوسف علیه السلام»، «وجود روابط نامشروع بین زنان و مردان متأهل درباری» و «معتقد بودن همسر عزیز به خداوند و حیا داشتن برای گناه در برابر معبود».

عمده دلیل طرفداران بازگشت ضمیر «إِنَّهُ» به عزیز «برده بودن یوسف علیه السلام نسبت به عزیز» است. بدیهی است که با منتفی شدن این دلیل، دیدگاه بازگشت ضمیر «إِنَّهُ» به عزیز و دیدگاه بازگشت ضمیر به الله و عزیز قابل پذیرش نخواهند بود. با منتفی شدن این دو دیدگاه، بازگشت ضمیر مورد بحث به «الله» تنها گزینه قابل دفاع خواهد بود. شواهد دیگری نیز این دیدگاه را تقویت می‌کنند که عبارتند از: «نفی ربوبیت هر کسی جز خداوند در کلام یوسف علیه السلام»؛ «ارجاع ضمیر به نزدیکترین لفظ ممکن»؛ «وحدت سیاق» و «اعتقاد مذهبی همسر عزیز».

۱. یوسف / ۲۴.

۲. این دیدگاه دارای شواهد دیگری هم هست که به‌خاطر محدودیت‌های این نوشتار به آنها پرداخته نمی‌شود. در برخی تحقیقات به همه این شواهد اشاره شده است. (ساجدی، «نقد ترجمه‌ها و تفاسیر آیه «مَعَاذَ اللَّهِ إِنَّهُ رَبِّي أَحْسَنَ مَثْوَايَ»»، *مطالعات تفسیری*، ش ۳۳، ص ۶۹ - ۷۱).

منابع و مأخذ

الف) کتاب‌ها

- قرآن کریم. ترجمه علی مشکینی، قم: الهادی.
- آلوسی، محمود (۱۴۱۵ ق). *روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم*. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- ابن سیده، أبو الحسن (۱۴۲۱ ق). *المحکم و المحيط الأعظم*. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- ابن فارس، احمد (۱۴۰۴ ق). *معجم مقاییس اللغة*. قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
- ابن کثیر، اسماعیل (۱۹۹۷ م). *التفسیر القرآن العظیم*. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- ابن مطرزی، أبو الفتح (۱۹۷۹ م). *المغرب فی ترتیب المغرب*. حلب: مکتبه أسامة بن زید.
- ابن اثیر، مبارک (۱۳۶۷ ش). *النهاية فی غریب الحديث و الأثر*. قم: اسماعیلیان.
- ابن حجر عسقلانی، احمد (بی تا). *فتح الباری فی شرح صحیح البخاری*. بیروت: دار المعرفة.
- ابن حنبل، احمد (بی تا). *مسند احمد*. بیروت: دار صادر.
- ابن عاشور، محمد (بی تا). *التحریر و التنویر*. بیروت: مؤسسة التاریخ.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ ق). *لسان العرب*. بیروت: دار صادر.
- ابو حیان، محمد (۱۴۲۰ ق). *البحر المحيط فی التفسیر*. بیروت: دار الفکر.
- ازدی، عبدالله بن محمد (۱۳۸۷ ش). *کتاب الماء*. تهران: دانشگاه علوم پزشکی ایران. مؤسسه مطالعات تاریخ پزشکی. طب اسلامی و مکمل.
- ازهری، محمد بن احمد (۱۳۸۴ - ۱۳۸۷ ق). *تهذیب اللغة*. قاهره: الدار المصریه للتألیف و الترجمة.
- بابتی، عزیزه فوال (بی تا). *المعجم المفصل فی النحو العربی*. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- بجنوردی، حسن (۱۴۱۹ ق). *القواعد الفقهیه*. قم: الهادی.
- بهجت پور، عبدالکریم (۱۳۹۰ ش). *همکام با وحی*. قم: التمهید.
- بیضاوی، عبدالله بن عمر (۱۴۱۸ ق). *أنوار التنزیل و أسرار التأویل*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- ثعلبی نیشابوری، ابواسحاق (۱۴۲۲ ق). *الکشف و البیان عن تفسیر القرآن*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- جرجانی، عبدالقاهر (۱۴۱۵ ق). *دلائل الاعجاز فی علم المعانی*. بیروت: دار المعرفة.
- جوهری، اسماعیل بن حماد (۱۴۱۰ ق). *تاج اللغة و صحاح العربیه*. بیروت: دار العلم للملایین.
- حائری تهرانی، علی (۱۳۷۷ ش). *مقتنیات الدرر و ملتقطات الثمر*. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- حجتی، سید محمدباقر (۱۳۸۹ ش). *تاریخ قرآن کریم*. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.

- حسینی شیرازی، محمد (۱۴۱۳ ق.). *الفقه، القواعد الفقهية*. بیروت: مؤسسة امام رضا علیه السلام.
- درویش، محیی‌الدین (۱۴۱۵ ق.). *اعراب القرآن و بیانه*. سوریه: دار الارشاد.
- ذی‌الاصبع العدوانی (۱۹۷۳ م.). *دیوان ذی‌الاصبع العدوانی*. تحقیق: عبدالوهاب محمد علی العدوانی و محمدنایف الدلّیمی. موصل: مطبعة الجمهور.
- رازی، محمد (۱۴۲۰ ق.). *مفاتیح الغیب*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- راغب اصفهانی، حسین (۱۴۱۲ ق.). *المفردات فی غریب القرآن*. بیروت و دمشق: دار العلم و الدار الشامیة.
- زمخشری، محمود (۱۹۷۹ م.). *اساس البلاغة*. بیروت: دار صادر.
- سبزواری، محمد (۱۴۰۶ ق.). *الجديد فی تفسیر القرآن المجید*. بیروت: دار التعارف.
- سیبویه، عمرو بن عثمان (۱۹۸۸ م.). *الكتاب*. القاهرة، مكتبة الخانجي.
- سید قطب، (۱۴۱۲ ق.). *فی ظلال القرآن*. بیروت و قاهره: دار الشروق.
- سیوطی، جلال‌الدین (۱۹۷۴ م.). *الاتقان فی علوم القرآن*. قاهره: الهيئة المصرية العامة للكتاب.
- شوکانی، محمد (۱۴۱۴ ق.). *فتح القدیر*. دمشق و بیروت: دار ابن کثیر و دار الکلم الطیب.
- صادقی تهرانی، محمد (۱۳۶۵ ش.). *الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن*. قم: فرهنگ اسلامی.
- صدوق، محمد (۱۳۷۸ ق.). *عیون أخبار الرضا علیه السلام*. تهران: جهان.
- طباطبائی، سید محمد حسین (۱۳۸۰ ش.). *المیزان فی تفسیر القرآن*. تهران: دار الکتب الاسلامیة.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲ ش.). *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*. تهران: ناصر خسرو.
- طریحی، فخرالدین (۱۳۷۵ ش.). *مجمع البحرین*. تهران: کتاب فروشی مرتضوی.
- طوسی، محمد بن حسن (بی‌تا). *التباین فی تفسیر القرآن*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۱۰ ق.). *كتاب العين*. قم: هجرت.
- فضل‌الله، سید محمد حسین (۱۴۱۹ ق.). *تفسیر من وحی القرآن*. بیروت: دار الملائک.
- فیروزآبادی، مجدالدین (۱۴۲۶ ق.). *القاموس المحيط*. بیروت: مؤسسة الرسالة.
- فیض کاشانی، محمد محسن (۱۴۱۵ ق.). *تفسیر الصافی*. تهران: صدر.
- فیومی، احمد (۱۹۸۷ م.). *المصباح المنیر*. بیروت: مكتبة لبنان.
- قاسمی، محمد (۱۴۱۸ ق.). *محاسن التاویل*. بیروت: دار الکتب العلمیة.
- قرائتی، محسن (۱۳۸۳ ش.). *تفسیر نور*. تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.
- قرشی، سید علی اکبر (۱۳۷۱ ش.). *قاموس قرآن*. تهران: دار الکتب الإسلامیة.

- قمی، علی بن ابراهیم (۱۳۶۳ ش). *تفسیر القمی*. قم: دار الکتاب.
- مدرسی، محمدتقی (۱۴۱۹ ق). *من هدی القرآن*. تهران: دار محبی الحسین علیه السلام.
- مراغی، احمد بن مصطفی (بی تا). *تفسیر المراغی*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- مرتضی زبیدی، محمدمرتضی (۱۴۱۴ ق). *تاج العروس*. بیروت: دار الفکر.
- مصطفوی، حسن (۱۳۶۵ ش). *التحقیق فی کلمات القرآن*. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- مصطفوی، حسن (۱۳۸۰ ش). *تفسیر روشن*. تهران: مرکز نشر کتاب.
- مغنیه، محمدجواد (۱۴۲۴ ق). *تفسیر الکاشف*. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- مکارم شیرازی و همکاران، ناصر (۱۳۷۴ ش). *تفسیر نمونه*. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- ملاحوش آل غازی، عبدالقادر (۱۳۸۲ ق). *بیان المعانی*. دمشق، مطبعة الترقی.
- موسوی خویی، سید ابوالقاسم (۱۴۱۹ ق). *محاضرات فی أصول الفقه*. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- نجفی خمینی، محمدجواد (۱۳۹۸ ق). *تفسیر آسان*. تهران: اسلامیه.
- نسائی، احمد بن شعیب (۱۴۱۱ ق). *السنن الکبری*. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- نیشابوری، مسلم بن حجاج (۱۴۰۷ ق). *الجامع الصحیح*. بیروت: دار الفکر.
- نیشابوری، نظام الدین (۱۴۱۶ ق). *تفسیر غرائب القرآن و رغائب الفرقان*. بیروت: دار الکتب العلمیه.

ب) مقاله‌ها

- اسماعیلی، داوود و محمدرضا حاجی اسماعیلی (۱۳۹۷ ش). «بررسی پیوست یا گسست معنایی در تفسیر آیات ۵۰ تا ۵۴ سوره یوسف». *مطالعات تفسیری*. ۹ (۲). ۱۱۲ - ۹۷.

Dor: 20.1001.1.22287256.1397.9.34.6.2

- رهبری، حسن (۱۳۸۸ ش). «یوسف علیه السلام، رزم آزمای معرکه نفس». *پژوهش‌های قرآنی*. ۱۵ (۲). ۱۵۶ - ۱۷۹.

- ساجدی، اکبر (۱۳۹۷ ش). «نقد ترجمه‌ها و تفاسیر آیه «مَعَاذَ اللَّهِ إِنَّهُ رَبِّي أَحْسَنَ مَثْوَايَ» با تأکید بر نظریه آیت الله مشکینی و ابن عاشور». *مطالعات تفسیری*. ۹ (۱). ۲۲ - ۷.

Dor: 20.1001.1.22287256.1397.9.33.4.8

